

CHRISTIAN RUS IN THE MAKING, eds. A. Jusupović, A. Paroń, A. Vukovich, Leiden – Boston – Singapore – Paderborn – Vienna: Brill 2025, ss. XLVI + 458 [= “Worlds of the Slavs”, vol. I]^{*}

W katalogu cieszącego się pewnym uznaniem w środowisku akademickim wydawnictwa Brill od bieżącego roku odnaleźć będzie można także serię naukową *Worlds of the Slavs*. Nazwa tego cyklu publikacji pozwala przypuszczać, że w zamierzeniach jego inicjatorów, tj. mediewistów z Instytutu Historii im. Tadeusza Manteuffla Polskiej Akademii Nauk (prof. dr. hab. Adriana Jusupovicia, prof. dr. hab. Macieja Janowskiego) – we współpracy z uczonymi z Uniwersytetu w Oksfordzie (prof. Jonathan Shepard, prof. Natalia Nowakowska), Kolegium Królewskiego w Londynie (dr Alexandra Vukovich), Uniwersytetu w Lipsku (prof. Maren Röger), Uniwersytetu Warszawskiego (prof. dr hab. Leszek Zasztowt) oraz Uniwersytetu Wrocławskiego (prof. dr hab. Jakub Tyszkiewicz) – ma się ona stać dogodną przestrzenią dla udostępniania szerokiemu, międzynarodowemu kręgowi czytelników monografii naukowych poświęconych „światom Słowian” od czasów najdawniejszych po współczesność.

Jak zaznaczają twórcy serii w przedmowie do pierwszego tomu, zatytułowanego *Christian Rus in the Making*¹, który ukazał się wiosną 2025 r., wzmiankowane pojęcie definiują szeroko, zapraszając do współpracy zarówno specjalistów badających historię Słowian bizantyńsko-prawosławnych, tj. tych, którzy od czasu swej chrystianizacji pozostawali w orbicie cywilizacyjnych wpływów Kościołów wschodnich, jak i ich współtworzących kulturę zachodnio-europejską pobratymców. Co więcej, nie zapominają też o reprezentantach innych etnosów, zamieszkujących „światy słowiańskie” lub z nimi sąsiadujących czy wchodzących z nimi w różnego rodzaju interakcje, od starć militarnych poczynając, a na kulturowym oddziaływaniu kończąc. Tak inkluzyjne ujęcie sprawia, iż choć – sądząc z tematyki pierwszego tomu serii oraz dotychczasowych zainteresowań naukowych jej twórców – cykl ten będzie poświęcony przede wszystkim Słowiańszczyźnie Wschodniej, przestrzeń ta ma szansę zostać osadzona w szerokim kontekście, umożliwiając dialog z reprezentantami wielu innych, pokrewnych dyscyplin, m.in. bizantynistami, bałkanistami, sławistami, orientalistami, skandynawistami, itp. Inicjatywa ma także interdyscyplinarny charakter.

^{*} Niniejszy artykuł recenzyjny powstał w ramach projektu sfinansowanego ze środków Narodowego Centrum Nauki, przyznanych na podstawie decyzji DEC-2022/47/B/HS3/00389 – *Hamartolos odnaleziony. Bizantyńska kronika Jerzego Mnicha z IX w. w świetle niepublikowanych dotąd rękopisów greckich i cerkiewnosłowiańskich*.

¹ Tytuł tomu nawiązuje zapewne do zbioru reedycji artykułów prof. Andrzeja Poppe: A. Poppe, *Christian Russia in the Making*, Routledge, London – New York 2018.

Potrzebę stworzenia nowej serii w wydawnictwie Brill wyżej wymienieni uczeni tłumaczą dwójako. Po pierwsze, zwracają uwagę na fakt, iż w bogatej ofercie tej oficyny do tej pory istniały zaledwie dwa cykle, dedykowane studiom nad Europą Wschodnią i Słowiańszczyzną (s. XI). Nowopowstała seria ma w ich odczuciu zapełnić pewną lukę, dostrzegalną zwłaszcza na gruncie mediewistyki polskiej, tj. fakt, iż studia nad średniowieczną Rusią są u nas wciąż słabiej rozwinięte w porównaniu z klasycznie pojmowaną bizantynologią, tj. badaniami nad cesarstwem wschodniorzymskim, Bizancjum (s. XII)². Co więcej, ma ona także na celu upamiętnienie i kontynuowanie myśli badawczej wybitnego polskiego uczonego-mediewisty, prof. Andrzeja Poppe (1926–2019). W przedmowie do recenzowanego tu tomu znajdziemy zatem wyczerpujące omówienie jego biografii i ścieżki naukowej pióra Adriana Jusupowicia wraz z pieczołowicie zestawioną bibliografią, obejmującą wszystkie publikacje Profesora, od najwcześniejszych, jeszcze z czasów studenckich po ostatnią, wydaną w 2016 r., a nawet – uwzględniającą mniej rozległe objętościowo teksty w rodzaju haseł encyklopedycznych (m.in. ze *Słownika Starożytności Słowiańskich* czy *Oxford Dictionary of Byzantium*).

Tom, inaugurujący dedykowany „światom Słowian” cykl, pod redakcją naukową Adriana Jusupowicia, Alexandry Vukovich oraz dr. hab. Aleksandra Paronia, profesora Instytutu Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk we Wrocławiu, stanowi natomiast zbiór materiałów z konferencji, która odbyła się w 2020 r. w Warszawie. Został podzielony na dwie czę-

² Tu pewna uwaga: cechą charakterystyczną bizantynistyki polskiej jest od kilku już dekad – poczynając od badań przywoływanego przez redaktorów tomu prof. Tadeusza Wasilewskiego (s. XII), a zwłaszcza dzięki studiom prowadzonym w zespole Centrum *Ceraneum* Uniwersytetu Łódzkiego (m.in. M.J. Leszka, K. Marinow, J.M. Wolski, *Carstwo bułgarskie: polityka, społeczeństwo, gospodarka, kultura 866–971*, PWN, Warszawa 2015; G. Minczew, M. Skowronek, J.M. Wolski, *Średniowieczne herezje dualistyczne na Bałkanach. Źródła słowiańskie*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2015; *The Bulgarian State in 927–969. The Epoch of Tsar Peter I*, red. M.J. Leszka, K. Marinow, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego – Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Łódź – Kraków 2018) – znaczne zainteresowanie dziejami i kulturą średniowiecznej Bułgarii, a zatem niejako modelu „siostrzanego” względem Rusi, podobnie jak ona ukształtowanego pod wpływem chrześcijaństwa wschodniego i impulsów cywilizacyjnych płynących z Konstantynopola. Co więcej, piśmiennictwo powstawało na obu rozpatrywanych obszarach, bułgarskim i ruskim, w tym samym języku: (staro)cerkiewnosłowiańskim (w różnych lokalnych odmianach), ożywione były też kontakty między Bałkanami a wschodem Europy. Stan ten powoduje, że wiele zagadnień, zwłaszcza z zakresu historii literatury czy też szeroko pojętej kultury, najlepiej badać w swoistym „trójkącie”: Bizancjum – Bułgaria – Ruś. W większości przypadków stykamy się bowiem z sytuacją, iż rozpatrywane przez nas źródło jest tekstem powstałym w cesarstwie bizantyńskim w języku greckim, na (staro)cerkiewnosłowiański przetłumaczonym w Bułgarii, do naszych dni zachowanym wyłącznie (lub prawie wyłącznie) w rękopisach proveniencji ruskiej. Tak jest np. w przypadku kroniki Jerzego Mnicha zw. Hamartolosem.

ści, posiadające jednak wspólną oprawę i paginację. Zawiera łącznie dwadzieścia cztery artykuły, pogrupowane tematycznie w osiem sekcji. Części pierwszej redaktorzy tomu i serii nadali tytuł *Politics and Culture*, sugerujący, iż prezentowane w jej obrębie teksty poruszać będą kwestie z pogranicza dwóch dziedzin: dziejów politycznych średniowiecznej Rusi oraz historii kulturowej tego obszaru. Otwierają ją zatem trzy artykuły poświęcone wzajemnym związkom między upowszechniającą się od drugiej połowy X w. na terenie Słowiańszczyzny Wschodniej religią chrześcijańską (w obrządku bizantyńskim), a sytuacją wewnętrzną w państwie ruskim. Petr S. Stefanovich podejmuje próbę ponownej analizy dość dobrze naświetlonego już w dotychczasowej literaturze przedmiotu fenomenu sakralizacji władzy monarszej na wskazanym obszarze w okresie przedmongolskim (s. 9–26). Anna Litvina i Fiodor Uspenskiij prezentują interesujący aspekt swoich badań nad doborem imion w rodzie Rurykowiczów (s. 27–35). Jonathan Shepard zaś przybliży czytelnikom postać Leoncjusza z monasteru św. Jana w Patmos, który – być może – pełnił przez kilka lat godność metropolity kijowskiego (s. 37–49). Tu warto zwrócić uwagę na jedną kwestię: celem szkicu Petra S. Stefanovicha jest, jak się wydaje, wykazanie, iż wpływ bizantyńskiej „teologii politycznej” na staroruskie wyobrażenia o idealnym władcy był znacznie mniejszy niż dotychczas sądzono. Badacz konstatuje, że traktat konstantynopolitańskiego diakona Agapeta z VI w. dedykowany cesarzowi Justynianowi I Wielkiemu nie został nawet przetłumaczony w całości na język (staro)cerkiewnosłowiański (s. 20). Przekład ten, na co zwracał już uwagę Ihor Ševčenko pod koniec XX w., z pewnością istniał³. Najprawdopodobniej został wykonany w Bułgarii w X stuleciu, a do naszych czasów zachował się m.in. w XV-wiecznym rękopisie ze zbiorów Państwowego Muzeum Historycznego w Moskwie (ГИМ, Син. 489, fol. 33’-47’: *Се же и к болгаромъ и къ епискомъ и ко игоуменомъ лѣпо есть и черньцемъ*. Incipit: *Чѣти всакыя прѣвыше имѣяи санъ црѣю...*).

Artykuły zgrupowane w kolejnej sekcji mają natomiast na celu ukazać chrystianizację Rusi na szerokim tle historii średniowiecznej Europy. Márta Font przybliża zaprowadzanie nowej religii w ujęciu komparatystycznym w czterech sąsiadujących ze sobą państwach: w Polsce wczesnopiastowskiej, rządzonych przez Przemyślidów Czechach, węgierskiej monarchii Arpadów i Rusi Rurykowiczów (s. 53–76). Jest to niezwykle cenne porównanie, pozwalające wyjść poza przyjęte w literaturze przedmiotu klisze myślowe i ściśle rozgraniczenia między

³ I. Ševčenko, „*Ljubomudrějšij Kyr*” Agapit Diakon. *On a Kiev Edition of a Byzantine „Mirror of Princes”*, [w:] tenże, *Byzantium and the Slavs in Letters and Culture*, Harvard Ukrainian Research Institute – Istituto Universitario Orientale, Cambridge, MA – Napoli 1991, s. 502–504; tenże, *On Some Sources of Prince Svjatoslav’s Izbornik of the Year 1076*, [w:] tamże, s. 244–251.

kulturą Wschodu i Zachodu, nie zawsze mające zastosowanie dla studiów nad X–XI w. Simon Malmenvall zestawia natomiast sylwetki czterech świętych władców-męczenników (s. 77-89): ruskich książąt Borysa i Gleba (zm. 1015 r.), południowosłowiańskiego księcia Dukli-Zety, Jana Włodzimierza (zm. 1016 r.) oraz jarla Magnusa Erlendssona (zm. 1117 r.). Jakkolwiek interesująca jest teza, iż postać Jana Włodzimierza poczynając od XIII w. została zepchnięta w kulturze staroserbskiej w cień przez świętych władców z dynastii Nemanjiciów (s. 85), warto zwrócić uwagę na fakt, że kult księcia Dukli w świecie słowiańskim przetrwał. Najstarsza zachowana wzmianka o nim pochodzi z ewangeliarza typu aprakos z przełomu XIII i XIV w. (PHБ, Q.п.I.46, fol. 90)⁴. Sekcję zamyka tekst Alekseja Martyniuka, ukazujący mniej znane badaczom średniowiecznej Rusi źródło, tj. kronikę Jansa Enikela, spisaną w drugiej połowie XIII w. (najprawdopodobniej ok. 1270 r.) w Wiedniu (s. 91-99).

Na kolejnych stronach prezentowanego tu tomu odnajdziemy artykuły, których autorzy łączą analizę źródeł pisanych i efektów badań archeologicznych. I tak, Aneta Gołębiowska-Tobiasz dowodzi, że utrwalona w *Powieści minionych lat* i innych latopisach ruskich opowieść o pobycie u schyłku X w. posłów księcia kijowskiego Włodzimierza u Bułgarów Wołyńsko-Kamskich w celu zapoznania się z islamem, może stanowić odbicie realnych wrażeń podróżników słowiańskich z wizyty w Bilär (s. 103-116). Dariusz Dąbrowski pokazuje natomiast, w jaki sposób autorzy *Kroniki halicko-wołyńskiej* opisywali obiekty architektoniczne, zlokalizowane np. na Wysokiej Górcie w Chełmie (s. 117-128)⁵. Z tekstem tym doskonale koresponduje kolejny szkic, autorstwa Andrzeja Buko, na temat rezultatów wykopalisk w rezydencji księcia Daniela Romanowicza w wyżej wspomnianym miejscu (s. 129-144).

Pierwszą część omawianej publikacji zamyka sekcja poświęcona przestrzeni kulturowych pograniczy między dwoma „światami słowiańskimi”, przez filologów-slawistów określanych często mianem obszarów *Slavia Orthodoxa* i *Slavia Latina*. Odnajdziemy tu szkic Talii Zajac o pieczęci majestatycznej wywodzącej się z Rurykowiczów wołyńskich księżnej krakowskiej i sandomierskiej Grzymisławy (zm. 1258 r.), wdowy po Leszku Białym (s. 147-164). Na kolejnych stronach Aleksander Paroń udowadnia, że Konstantyn VII Porfirogeneta terminem

⁴ K. Giakoumis, *Contesting the Sacred in Space. Saint John Vladimir and the Westernmost Dominions of Tsar Samuel*, [w:] *Европейският Югоизток през втората половина на X – началото на XI век. История и култура. Международна конференция. София, 6–8 октомври 2014 г.*, red. B. Гюзелев, Г.Н. Николов, Военно издателство, София 2015, s. 610.

⁵ Artykuł ten stanowi fragment większego, niezwykle wartościowego projektu badawczego tego uczonego, którego rezultatem jest m.in. monografia: D. Dąbrowski, *Kronika halicko-wołyńska (Kronika Romanowiczów) o sztuce*, t. I, *Architektura*, Wydawnictwo Avalon, Kraków 2023.

„Białych Chorwatów” (Βελοχρωβάτοι) określał w swym traktacie *De administrando imperio* z połowy X w. Czechy pod panowaniem księcia Bolesława I (s. 165-181)⁶. Andrzej Buczyło analizuje natomiast specyfikę organizacyjną eparchii włodzimierskiej Kościoła unickiego w XVII stuleciu i pierwszej połowie XVIII w. (s. 183-195).

Części drugiej interesującego nas tomu nadano tytuł *Textual Production*, sugerujący, że w jego ramach pomieszczono artykuły odnoszące się do szeroko pojętego piśmiennictwa wschodniosłowiańskiego: studia filologiczne, tekstologiczne czy źródłoznawcze. Rozpoczyna ją blok tekstów poświęconych jednemu z najwcześniejszych zabytków literatury staroruskiej, tj. *Słowu o prawie i łasce* pióra metropolity kijowskiego Ilariona z połowy XI w. Andrey Vinogradov dokonuje tu korekty przyjętej w historiografii datacji sprawowania przez tego duchownego funkcji zwierzchnika Kościoła ruskiego (*nota bene*, będącego pierwszym Słowianinem na tym stanowisku), lokując je na lata 1051–1052 (s. 247–261). Taras Shumeyko odnajduje w tekście traktatu nawiązania do działalności fundacyjnej książąt kijowskich, zestawiając przekaz źródła z rezultatami badań archeologicznych (s. 263-271). Tatiana Vilkul analizuje natomiast odwołania do starotestamentowej Księgi Rodzaju, wplecione w treść *Słowa o prawie i łasce* oraz *Powieści minionych lat* (s. 273-281).

Osią tematyczną kolejnej sekcji są studia nad historiografią wschodniosłowiańską. Maria Lavrenchenko i Dmitriy Dobrowolski analizują w swoim artykule jeden mniej znany epizod, zamieszczony w *Latopisie kijowskim* pod datą roczną AM 6660 (AD 1152/1153), wskazując, iż krzyż, który wówczas pocałowali podczas składania przysięgi książęta ruscy, pochodził zapewne z Węgier i może mieć związek z relikwiami przechowywanymi obecnie na Świętym Krzyżu (Łysej Górze) w Małopolsce (s. 285-298). Adrian Jusupović prezentuje zaś fragment swoich wieloletnich badań nad zależnościami między poszczególnymi odpisami *Kroniki halicko-wołyńskiej* (s. 299-310)⁷. Elena Melnikova poświęca natomiast swe studium ukazaniu

⁶ Podobną konstatację odnaleźć możemy w komentarzu do przygotowanego przez tego badacza tłumaczenia dzieła *De administrando imperio* na język polski: Konstantyn Porfirogeneta, *O zarządzaniu cesarstwem*, przełożył, wstępem i przypisami opatrzył A. Paroń, Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk –Instytut Studiów Klasycznych, Śródziemnomorskich i Orientalnych Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław – Warszawa 2024, s. 142.

⁷ Rezultaty tych badań uczony opublikował m.in. w monografiach: A. Jusupović, *Kronika halicko-wołyńska (Kronika Romanowiczów) w latopisarskiej kolekcji historycznej*, Wydawnictwo Avalon, Kraków – Warszawa 2019; tenże, *The Chronicle of Halych-Volhynia and Historical Collections in Medieval Rus'*, Brill, Leiden – Boston 2022 (*stemma codicum* na s. XX).

nastawienia autorów *Powieści minionych lat* do przedchrześcijańskich wyobrażeń religijnych mieszkańców Rusi (s. 311-329).

Na kolejnych kartach omawianego tu tomu znalazło się miejsce dla studiów o charakterze prozopograficznym. Vadym Aristov stawia w swym artykule pytanie o to, czy wspomniany dwukrotnie w *Powieści minionych lat* (pod AM 6551 i AM 6572) Wyszata mógł być synem posadnika Ostromira, fundatora słynnego ewangeliarza nowogrodzkiego z 1056/1057 r. (s. 333-343). Tu pewna uwaga: twórcy najstarszego zachowanego latopisu kijowskiego nie mogli zaczerpnąć informacji o cesarzu Konstantynie VII Porfirogenecie (913–959), jak chce autor, z kroniki Jerzego Mnicha zw. Hamartolosem (s. 341), gdyż tekst tego dzieła, ukończonego w 846/847 r., a następnie kilkakrotnie przeredagowywanego (wersja, będąca podstawą znanego na Rusi przekładu starobułgarskiego z X w., powstała przed 900 r.), urywa się na opisie wydarzeń z 842/843 r. Twórca *De administrando imperio* pojawiał się natomiast na kartach anonimowej kontynuacji kroniki Jerzego Mnicha (tzw. *Georgius Monachus Continuatus*), spisanej w Bizancjum w połowie X w., pokrewnej przekazowi Symeona Magistra i Logotety. W tradycji staroruskiej autorstwo kontynuacji przypisywano powszechnie Hamartolosowi⁸.

W kolejnym tekście Đura Hardi wysuwa propozycję datacji narodzin księcia halickiego Rościława Michajłowicza, syna Michała Wsiewołodowicza i Heleny Romanówny. Zdaniem badacza, przyszedł on na świat przed 1227 r., najprawdopodobniej między 1220 a 1225 r. (s. 345-353)⁹. Myroslav Voloshchuk porusza natomiast w swym przekrojowym artykule problematykę jeńców ruskich, znajdujących się w niewoli książąt piastowskich w XI–XIV w. (s. 355–369).

Ostatnia sekcja grupuje teksty, których tematyka związana jest ze zjawiskiem przenikania się kultur i ich wzajemnego oddziaływania. Pavel V. Lukin za przedmiot swych analiz obrał *Historię Mongołów* Jana di Piano Carpiniego (Giovanni da Pian del Carpine) z połowy XIII w., wychwytyjąc w tym przekazie wszystkie wzmianki o Rusi i jej mieszkańcach (s. 373-

⁸ S. Franklin, *The Empire of the Rhomaioi as Viewed from Kievan Russia: Aspects of Byzantino-Russian Cultural Relations*, „Byzantion” 1983, t. 53 s. [=Tenże, *Byzantium – Rus – Russia. Studies in the Translation of Christian Culture*, Ashgate, Aldershot 2002]; D. Afinogenov, *Le manuscrit grec Coislin. 305: la version primitive de la Chronique de Georges le Moine*, „Revue des études byzantines” 2004, t. 62, s. 246; L. Neville, *Guide to Byzantine Historical Writing*, Cambridge University Press, Cambridge 2018, s. 87, 118-120; T.V. Guimon, *Historical Writing of Early Rus (c. 1000 – c. 1400) in a Comparative Perspective*, Brill, Leiden – Boston 2021, s. 46-47.

⁹ Por. *Kronika halicko-wołyńska. Kronika Romanowiczów*, tłumaczenie, wstęp i komentarze D. Dąbrowski, A. Jusupović, Instytut Historii im. Tadeusza Manteuffla Polskiej Akademii Nauk – Wydawnictwo Avalon, Kraków – Warszawa 2017, s. 152: „urodzony ok. 1218–1223 r.”

382). Vitaliy Mykhaylovskiy natomiast skupił uwagę na dwujęzycznym (łacińsko-ruskim) dokumencie z Medyki, wystawionym 19 X 1404 r. (s. 383-395). Tom zamyka obszerne studium Victorii Legkikh na temat XVI-wiecznego utworu hymnograficznego dedykowanego Antoniemu Rzymskiemu, poświęconemu w *Latopisie nowogrodzkim pierwszym* starszej redakcji jako fundator cerkwi i monasteru Narodzenia Matki Bożej w Nowogrodzie Wielkim (AM 6625, AD 1117/1118)¹⁰, nazwanego z czasem od jego imienia Antoniewskim. Zgodnie z lokalną tradycją miał on być italskim mnichem, porwanym przez morskie fale i cudownie przeniesionym nad Wołchow. W poczet świętych został zaliczony oficjalnie dopiero w 1597 r., jednak – jak zaznacza autorka – teksty na jego cześć mogły być tworzone w Nowogrodzie Wielkim już kilka dekad wcześniej (s. 397-423).

Konkludując, prezentowany tom stanowi zbiór wartościowych studiów na temat historii i szeroko pojętej kultury Słowiańszczyzny Wschodniej w średniowieczu i epoce nowożytnej. Z zacięciem oczekiwania będziemy na kolejne publikacje z serii *Worlds of the Slavs*.

Zofia A. Brzozowska, Andrzej R. Holasek
Uniwersytet Łódzki

¹⁰ Z.A. Brzozowska, I.N. Petrov, *Latopis nowogrodzki pierwszy starszej redakcji. Unikatowy zabytek piśmiennictwa staroruskiego i jego polski przekład*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2019, s. 14-15.